

Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış

An Overview of the Ottoman Period Erzincan Foundations

Ümit KILIÇ* Abdulkadir GÜL**

Özet

Bu araştırma, Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdiği XVI. yüzyıldan itibaren Erzincan Şehri'nde tesis edilen vakıfların genel bir değerlendirmesini amaçlamaktadır. Tespit edilen vakıflar, belirli dönemler içerisinde verdikleri hizmetlere göre incelenmiştir. Şehrin süreç içerisindeki sosyo-kültürel ve ekonomik hareketliliğine dair önemli bilgiler vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Erzincan, Cami.

Abstract

This research has aimed a general assessment of foundations in the city of Erzincan since the date of XVI. century that Erzincan entered the domination of Ottoman Empire. Determined foundations have been analyzed according to their services within specific periods. It gives important information about the city's socio-cultural and economical activities in the duration.

Key Words: Waqf, Erzincan, Mosq.

Kalkolitik çağdan itibaren yerleşmeler görülen Erzincan,¹ Urartu, Med, Sasani, Roma, Part Krallığı ve Doğu Roma hâkimiyeti altında kalmıştır. İslamiyet'in doğuşundan sonra Müslüman-Arap hâkimiyetinde bulunan şehir, VII. asırdan itibaren Bizans-Arap mücadelesine sahne olmuştur. Erzincan'ın Türk hâkimiyetine geçmesi ise 1071 Malazgirt zaferinden kısa bir müddet sonra Emir Mengücek'in fethiyle gerçekleşmiştir. Mengücek Beyliği 1164'de Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan tarafından yıkılmıştır. Selçuklu idaresinin son bulmasından sonra Erzincan, Eratna Beyliği tarafından idare edilmiş, XV. yüzyıldan itibaren de Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesinde sık sık el değiştirmiştir. Nitekim 1515'te Yavuz Sultan Selim

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. Erzurum.

** Yrd. Doç. Dr. Erzincan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğrt. Bölümü. Erzincan.

¹ Alpaslan Ceylan, "1988 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması" 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, 2000, s.181.

döneminde şehir Osmanlı topraklarına katılmış, Kemah Sancağına bağlı bir kaza merkezi olarak idari yapıdaki yerini almıştır².

Bu idari yapıda birçok beledi hizmet ve imaretler vakıflar sayesinde işletilmektedir. Vakıf müessesesinin Osmanlı toplum hayatında, iskân, şehircilik, eğitim, kültür, sosyal hizmet ve ekonomik açıdan derin izleri bulunmaktadır. Vakıflar, mevcut ekonomi kurallarına ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, her biri ayrı hüküm-i şahsiyete hâiz; devletin yükselme ve duraklama dönemlerine paralel olarak hizmet alanları genişleyip daralan, kamu ve özel sektörün haricinde toplum ve devlet hayatında belirgin bir potansiyele sahip üçüncü bir sektör olarak gelişimini sürdürmüştür. Kurulan vakıflar yolu ile kamuya ait ihtiyaçlar giderilmekte, bina edilen eserler, zengin veya idareci sınıf ile halk arasında hissi bir bağ oluşturulmakta, aynı zamanda ilmiye sınıfı ile askeri sınıf arasında da bir jeo-politik denge meydana getirilmektedir. Servetin tek elde toplanmasının engellenmesinin bir yolu olan vakıflar, aynı zamanda toplumun dikey ve yatay katmanları arasındaki servet dağılımı sağlama amacının da önemli bir enstrümanıdır. Elbette ki miras hukukunun delinebilmesi, ailelere ait taşınabilir veya taşınmaz malların elde tutulabilmesi, aile fertlerinin gelecek kaygılarının vakıflar yolu ile bırakılacak gelirler ile giderilmesi, üst bürokrasinin mallarını belli ölçüde müsadere olma ihtimalinden uzak tutma çabaları gibi amaçlar da vakıf tesisi yolu ile umulan uhrevi beklentilerin yansıması, ilk anda göze çarpan dünyevi beklentilerdir³.

I. ERZİNCAN VAKIFLARI

Erzincan'daki vakıf yapıları ağırlıklı olarak; cami, mescit, medrese, tekke, zaviye, buk'a, hangâh, türbe, hamam, gibi taşınmazlardan oluşmaktadır. Bu vakıfların büyük bir kısmı hayrî amaçlı olup, birçok köyün aynî veya nakdî gelirleri, bu yapılara ve sunulan hizmete ait giderler için bağlanmıştır. Cami, mescit, medrese, tekke, zaviye ve imarethane gibi sosyal kurumlarda, imam, müezzin, hatip, müderris, vâiz, şeyh, müteveli, kayyum, zaviyedâr, nâzır, cüzhân ve ferraş gibi görevlilere çalıştıkları müesseselerin vakıf gelirlerinden ücretleri verilmiştir. Ayrıca deprem, yangın gibi doğal afetler neticesinde veya zaman içerisinde kullanımdan dolayı harap olan ya da zarar gören vakıf binalarının tamiri vakfın gelirlerinden karşılanmıştır⁴.

a) Câmiler

Camiler, diğer İslam coğrafyasında olduğu gibi, Erzincan şehrinde de ahalinin ibadet ve eğitim faaliyetlerini sürdürdükleri mekânlar olup⁵ temel fonksiyonları toplumun dini bir takım ihtiyaçlarını karşılamaktır⁶. Bu amaçla cami ve mescitler gerek halk, gerekse devlet için

² İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990. s.1-8.

³ Nazif Öztürk, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler*, c.10, Ankara 2002, s.443; Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarih Tekâmülü", *VD*, c.II, Ankara 1942, s.1-3. Bahaeddin Yediyıldız, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII Asır Türk Toplum ve Vakıf Müessesesi", *VD*, sa. 15, Ankara 1982, s.28-29. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, c.13, İstanbul 1986, s.153-172. Hasan Yüksel, "Vakıf Müsadere İlişkisi (Şam valisi Süleyman Paşa)", *Osmanlı Araştırmaları XII*, İstanbul 1992, s.407; Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII Asır Türk Kültür Varlıklarının İktisadi Boyutu", *VD*, s. 18, Ankara 1984, s. 5-41.

⁴ *BOA. EV. d. 18840, 18823, 22820, 24976, 18840, 19696, 20812, 23108, 24976 ve 28941.*

⁵ Semavi Eyice, "Cami", *DİA*, c.5, İstanbul 1993, s.56-89; Şükrü Sönmezer-Selçuk Seçkin, "İstanbul Mescitleri", *Türkler*, c.12, Ankara 2004, s.139-141.

⁶ Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara 2000, s.146-147.

çeşitli etkinliklerin yapıldığı mekânlar olmuşlardır⁷. Yapılan cami ve mescitlerin ihtiyaçlarının temini için vakıf gelirleri temin edilmiş olup, ayrıca vâkıfın isteği doğrultusunda görevliler ve yapılacak faaliyetler konusunda şartlar koyulmuştur. Mütevellî tarafından idare edilen vakıf kaynakları, iltizama verilmek suretiyle veya doğrudan icârı alınarak işletilmekteydi. Vakfın gelirleri öncelikle câmi ve mescitlerin tamir ve bakımlarına sarf edilmekte, kalan miktar vâkıfın koyduğu şartlara göre görevliler arasında paylaştırılmaktaydı⁸.

Erzincan'da çok sayıda cami ve mescitin genellikle kendi adlarına kurulmuş vakıflar vasıtasıyla hizmet verdikleri görülmektedir. Ancak, bunlar birer külliyyeden ziyade, ibadet için yapılan cami veya mescitler olup, çoğunlukla tek bir binadan oluşmaktadır. Erzincan'daki vakıflar ve evkafına ait ilk bilgileri 1530 tarihinde tanzim edilmiş olan evkaf defterinden öğrenmekteyiz⁹. Bu defter kaydına göre Erzincan'da 3 camii, 2 mescit, 10 medrese, 8 zaviye, 2 hangâh, 3 hamam ve 1 de buk'adan oluşmaktadır. Ayrıca 1590 tarihli evkaf kaydında bir caminin daha ismi geçmektedir¹⁰. XVII. yüzyıla ait önemli kayıtların başında 1636, 1642 ve 1643 tarihli avarız defterleri gelmektedir¹¹. Bu defterlerin yanı sıra bölgeyi gezen Evliya Çelebi'nin naklettikleri de önemlidir. Evliya Çelebi'ye göre şehirde irili ufaklı 70 kadar ibadethane vardır. Bunlar 7 camii, 7 tekkedir. Bu tekkelerden biri Mevlevilere ait olup, içinde ayin yapılıp ve kütüphanesi de bulunmaktadır. Evkafı çoktur. Mevlana evladından Çelebi Efendi bu tekke bahçesinde gömülü idi. Bir diğer tekke de Abdulkadir-i Geylanî tekkesidir. Hamamların en meşhurları Pir Kalem ile İskender Bey hamamıdır. Şehirde 11 han ve kıymetli eşya satan taştan yapılmış bir bedesten vardır. 48 mahallesinde 48 mekteb vardır. Âlimleri ve salihleri çok olduğundan her cami ve mescidinde fahri hocalar ders okutmaktadır¹².

Erzincan Camileri (1530–1642)

1530

Gülâbi Bey (Cami-i Kebir)

Halilullah Çelebi

Hacı Veli¹⁴

Hacı Mustafa

-

1642

Gülâbi Bey (Cami-i Kebir)

Halilullah¹³

Kal'a(Zindan)

Meydan

Ömer Efendi

Bir asrı aşkın bir süre içerisinde Erzincan'da Camii sayısında önemli bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde sadece bir camii inşa edilmiştir. 1530'dan, 1642'ye Halilullah ve Gülâbi Bey (Cami-i Kebir) camileri intikal etmiştir. 1530'da tesadüf edilen Hacı Mustafa ve Hacı Veli camilerine 1642'de rastlanmamaktadır. Ancak 1530'da olmayan Ömer Efendi, Meydan ve Kal'a camileri 1642'da rastlanılmaktadır.

1690–1730 tarihleri arasında Erzincan'daki camiler aşağıdaki gibi sıralanabilir¹⁵.

⁷ Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İFM*, c.XXIII, sa.1–2, İstanbul 1962–1963, s.239–296.

⁸ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790–1840)*, Ankara 1985, s.243–244.

⁹ *BOA. TD. 199.*

¹⁰ *VGMA. Defter no. 608/1, /0232, sıra no. 0251.*

¹¹ *BOA. D.MKF. 27448; MAD.5152, 6442.*

¹² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, s. 377.

¹³ 1642 de Halilullah Mahallesi Debbâğ Mahallesi olarak isim değiştirmiştir. *BOA. MAD. 5152.*

¹⁴ *VGMA. Defter no. 608–1/0232/0251.*

¹⁵ Kenan Ziya Taş, "Erzincan Câmi ve Mescitleri, 1690–1730", *OTAM, Sa. 5*, Ankara 1994 s.379–384

Erzincan Camileri (1690–1730)¹⁶

Cami	Bulunduğu Mahalle
Gülâbi Bey	Camii-i Kebir
Halilullah	Debbağlar
Mustafa Çavuş	-
Seyyid İsmail Efendi	Şeyhi Çelebi
Kurşunlu	-
Ömer Efendi Camii	Gurk Barak
Hacı Veli	Gurk Barak
Mu'di	-
Sultan Süleyman	Erzincan Kalesi
Şehr-i İslamiye	Şehr-i İslâmiye
Hacı Ahmed	Hoca Beg
Hızır Ahmed	-
Hacı Murad	Gurk Barak
Abdulkerim	Gurk Barak
Abdullah Efendi	Kılağuzlu
Hüseyin Çelebi	Gurk Barak
Abdi Efendi	-
Hacivad Camii	Gurk Barak
Kürd Hacı	-
Kadızade Camii	Şeyh Çelebi
Zindan	Zindan
Meydan	Meydan

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda şehirdeki cami sayısının arttığı bir dönemdir. Nüfus artışı, yeni mahallelerin oluşumu ve mevcut mahallelerdeki yeni iskân alanlarının açılması, mahallenin sosyo-kültürel ve fiziksel biçimlenmesinin en önemli unsurlarından bir olan camilerin sayısında da önemli bir artış meydana gelmesine neden olmaktadır. Özellikle camilerin Cuma ve bayram namazlarının eda edildiği yer olması şehir nüfusunun belirli vakitlerde buralarda bir araya gelmesi, ayrıca örgün öğretimin yapıldığı medreselerin yanı sıra yaygın öğretim aracı olarak ta kullanılması bu dönemde camilerin toplumsal hayatın içerisindeki konumlarını pekiştirmektedir. Ayrıca bir ibadethane inşasının vâkıfın uhrevi hayatla ilgili beklentilerinin karşılanması açısından en önemli unsur olarak görülmesi de bu vakıfların sayılarının artışında önemli rol oynamaktadır.

Vakıflar arşivinin muhtelif vakıf muhasebe defterleri ve vakıf yenileme suretlerinde yapılan incelemeye göre 1783- 1945 yılları Erzincan'da tespit edilen camiler ve vakıf tarihleri aşağıdaki şekildedir¹⁷; Hacı Ömer Efendi (nam-ı diğer Dörtüolağızı Camii), Hacı Eyüb, Huri Hatun, Mehmed Ağa, Beklim, Mehmed Alemdar, Gülâbi Bey (Camii-i Kebir)¹⁸, Hacı Ahmed¹⁹, Küçük Minareli, Mürüvvet Hatun, Halilullah Camii/Halilullah Çelebi, Hacıoğlu, Akkoyunlu,

¹⁶ Taş, "Erzincan Câmî ve Mescitleri", s.379–384.

¹⁷ VGMA. Defter no. 200/0256 / 2176; Defter no. 198-0, / 0162 / 1399; Defter no. 198-0/ 0176 / 1512; Defter no. 198-0, / 0128 / 1109; Defter no. 198/0, /0318 /2653; Defter no.198/0, /0164 /1412.

¹⁸ Erzincan'da vaki Gülâbi Bey Mahallesi'nde Gülâbi Bey Camii'nin 1863–1864 seneleri arasında ki iki yıllık muhasebesi şöyledir: bu caminin icar resmi ile kurulmuş vakfın geliri 18873 kuruş 1 paradır. Aynı miktarda gideri vardır. Gelirleri, Kurutilek, Vaskird, Mollaköy'de ki öşür gelirlerinden oluşmaktadır. Camiinin tamiratına 5100 kuruş harcanmıştır. Camide; 1 hademe, 1 müezzin, 1 sermahfil, 1 ferraş ve 1 cüzhan bulunmaktadır. VGMA. No.198/0, /0014 /0104–0116; BOA. EV. d. 18823, s.10.

¹⁹ Erzincan'da vaki Hoca Bey Mahallesinde Hacı Ahmed Camii bulunmaktadır. Aynı adla kurulmuş vakfın geliri 5685 kuruştur. VGMA. Defter No.198/0, /0058 /0549–0564.

Ata Bey, Ömer Bey, Müftü İsmail Efendi, Girgişin, Hacı Hüseyin, Şeyh Merami, Kürt Hacı Murat, Taşdibi ²⁰, Hacı Abbas, Murat Bey, Hacı Mustafa, Kırtıloğlu, Ebubekir Ağa, Tabanlıoğlu Molla Mustafa, Molla Güzel, Nureddin Ali, Tahta Minare, Abdullah, Hasan Beşe, Pertev Paşa, Hascı, Kel Hacı Mehmed, Gazanfer Bey, Orta Camii(nam-ı diğer Kiremitçi Mustafa Ağa), Hacı Mahmud ve Hüseyin, İbrahim Ağa, Şeyh Merami, Vaiz Osman Efendi, Kadızade ²¹, Hüseyin Ağa ²², Çavuşzade Hasan, Hoca Veli ²³, Cemaleddin Çelebi ²⁴, İzzet Paşa, Abdulcelil Ali Bey (Bölükbaşıoğlu Ali Bey)

Görüldüğü üzere 1530 ve 1642 dönemlerinde mevcut olan camiler sonraki dönemlerde de büyük ölçüde mevcudiyetlerini korumuşlardır. 1530'dan 1690-1730'a intikal eden Gülabi Bey, Halilullah, Hacı Veli camileridir. Diğer Hacı Mustafa camisine rastlanmamıştır. Yine 1642'den 1690-1730'a bütün camiler ulaşabilmiştir. Sadece Kal'a Camii, Zindan adını almıştır. Ayrıca şehirde yeni 17 caminin kurulduğu görülmektedir.

XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında toplam Erzincan şehrinde 48 camii bulunmaktadır. Bu camilerin çok büyük kısmı kendisini inşa edenlerin adlarını almıştır. Yine birçok zaviye, tekke ve dergâh bu camilere isim vermiştir. XV-XVII. XVIII. yüzyıllar esnasında kurulan birçok caminin sonraki dönemlerde de devam etmiş ve ilk defa ismine rastlanılan camiler de rastlanmıştır. Dönemin kendi şartları içerisinde cereyan eden uzun dış savaşlar, bununla beraber ağır ekonomik şartlar artık, şehir halkının müstakil vakıf tesisinden ziyade, mevcut olan vakıflara az miktarda yardımlarla vakıf müessesesini yürütmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda son dönemlerde genel olarak aile vakıflarının ön plana çıkmaya başladığı göze çarpmaktadır. Cami ve külliye vakıfları abidevi yapılar olmaktan ziyade mütevazı yapılar haline dönüşmektedir. Özellikle de ilerleyen dönemde mescit vakıflarının bir minber eklenmek marifetiyle cami vakıflarına dönüştüğü görülmektedir. Yukarıda verilen listeye dördüncü orduya ait camiler dâhil değildir. Ayrıca başta 1939 depremi olmak üzere, tarihi süreç içerisinde Erzincan şehri'nin maruz kaldığı birçok büyük depremler, diğer yapılarla birlikte camilerinde günümüze ulaşamamasının en önemli sebebidir.

b) Mescitler

Mahallelerde, hanlarda, çarşı ve küçük ticari yapıların içerisinde bulunmaktadır. Günlük ibadetlerin yanı sıra, bazı tarikatların belirli gün ve saatler de bir araya gelip ibadet yaptıkları yerler olarak da karşımıza çıkar. Mescitlerin inşaatında çoğu zaman yığma taş, ahşap ve bazen de kerpiç gibi basit malzemeler kullanılmış ve bu yüzden de zamanla birçoğu yok

²⁰ VGMA. Kutu no. 10/0, Kutu Türü: Dolap Kutusu Kutu no:3146; Defter no. 200/0, /0062 /0583; Defter no. 532/0, /0061 /0; Defter no. 198/0, /0108 /0959; Defter no. 198/0, /0316 /2628; Defter no. 200/0, /0064 /0601; Defter no. 532/0, /0060 /0; Defter no. 198/0, /0166 /1437; Defter no. 198/0, /0318 /2646; Defter no. 200/0, /0194 /1673; Defter no. 218/0, /0204 /1621; Defter no. 198/0, /0316 /2634; Defter no. 532/0, /0058 /0; Defter no. 532/0, /0060 /0; Defter no. 198/0, /0330 /2736; Defter no. 200/0, /0074 /0673; Defter no. 532/0, /0059 /0; Defter no. 532/0, /0059 /0; Defter no. 198/0, /0162 /1411; Defter no. 198/0, /0134 /1168.

²¹ BOA. EV.d. 18823, s.29

²² VGMA. Defter no.200/0, /0214 /1848; Defter no. 532/0, /0059 /0; Defter no. 198/0, /0126 /1105.

²³ Erzincan'da vaki Hoca Veli Camii geliri arazi hâsılâtından oluşmaktadır. Yıllık geliri 2912 kuruş 18 para gideri de aynı orandadır. BOA. EV. d. 18823, s.14.

²⁴ VGMA. Defter no. 2171/0, /0186 /0500; Defter no. 198/0, /0092 /0830; Defter no. 198/0, /0006 /0045; Defter no. 200/0, /0226 /1934.

olmuştur²⁵. Mescitler, buldukları mahalle, çarşı, han ve kuran kişilerin isimlerini almışlar ve vakıflar sayesinde ihtiyaçları karşılanmıştır.

1530 tarihinde Gürkbarak, Lala, Gendümeçiyân adlarında 3 mescit'e rastlanmaktadır²⁶. 1642'de 16 mescit bulunmaktadır. Süleyman Beğ, Koca Mehmed, Ali Reis, Meydan, Hacı Fakih, Sefer İlyas, Eskişehir, Nökerzade, Kendim, Saraçhane, Cemaleddin, İbrahim Beğ, Kiğili Mehmed, Hamza, Hacı İsmail ve Molla Yusuf Mescitlerinden oluşmaktadır.

1690–1730 yılları arasında Erzincan Şehri'nde bulunan mescitlerin mahallelere göre dağılımı şöyledir:

Erzincan'daki Mescitler (1690–1730)²⁷

Mescit	Mahalle	Mescit	Mahalle
Hisar İçi	Kal'a İçinde	Tahir Ali	–
Halil Efendi	Çukur	İbrahim Ağa	Çukur
Taşçı	Camii-i Kebir	Hacı Mustafa	Samran
Emir Ali	Mustafa Çavuş Hisar	–	–
Me'zune Hatun ²⁸	Şeyhi Çelebi	Reis Ali	–
Cuma Mahallesi	Ali Ağa	Dişçi Ali	–
İvaz Beg	Şeyhi Çelebi	Molla Güzel	–
Debbağlar	Debbağlar	Cemaleddin	–
Çeribaşı	Debbağlar	Cemaleddin	–
Cemaleddin	–	–	–
Mevlidhan	Şeyhi Çelebi	Gevher Hatun	–
Gendümeçiyân	Camii-Kebir	Hacı Mesih	Şehr-i İslamiye
Aceb Şir	–	Hacı Ahmed	Hodik
Himmet Ağa	Cemaleddin	Ali Beşe	–
Evrâm	–	Defterdar Ahmed	–
Sarachâne	–	–	–
Arslan Beg	Gurk Barak	Hüseyin Efendi	Çukur
Ali Ağa	Camii-i Kebir	Seyyid Ali	–
Cemaleddin	–	–	–
Mustafa Çavuş	Camii-i Kebir	–	–

1783- 1945 yılları arasında mescitlerin mahallelere göre dağılımı şöyledir:

²⁵ Semavi Eyice, "Mescit", *İA*, c.8, İstanbul 1993, s.1–118.

²⁶ *BOA. TD.199*.

²⁷ Taş, "Erzincan Câmî ve Mescitleri", s.379–384.

²⁸ *Mürüvvet Hatun* olmalıdır.

XIX-XX. Yüzyılın Başlarında Erzincan'daki Mescitler²⁹

Cemaleddin	Cemaliye
Çeribaşı	Hızır İlyas
Mazlum Hüseyin	Hacı Osman
Hacı İlyas	Kilimcizâde el-hâc Ahmed
Hacı Veli	Hüseyin Efendi
Molla Ahmed	Hasan Efendi
Himmetoğlu	Salihçe
Beyzade es-Seyyid el-Hac İbrahim Efendi Hamza Baba	

Son dönem Osmanlı Devleti'nin, dünya ölçeğinde bir ekonomik büyümeye sahip olamaması, uzun süren yıpratıcı savaşlar ve benzeri olaylar neticesinde halkın ekonomik imkânları da kısıtlanmış, artık vakıflar, çok parçalı veya aile vakıflarına dönüşmeye başlamıştır. Bu dönemin bir diğer özelliği de artık mescitlere merkezden alınan bir onay ile minber konularak onların camiye dönüştürülme uygulamasıdır ki şehirdeki mescit-cami korelasyonunun gerek merkezde gerekse taşra da değişmesinin genel sebeplerinden birisidir. Bir İslam şehri eğer kale şehri değilse genellikle büyük bir camiyi merkez alarak genişlemektedir. Ayrıca son dönemde dahi şehrin temel birimleri olan mahalleler, yine bir cami veya mescit etrafında teşekkül etmektedir.

c) Medrese ve Bukalar

Osmanlı klasik döneminde medrese olarak bilinen teoloji-hukuk okullarındaki eğitim, bu uzun öğrenimin başarıyla üstesinden gelebilecek herkese açıktı. Devlet kadrolarında işe başlamak ve bir mevki elde etmek için medrese eğitimlerinin yanı sıra edebî sanatlar üzerinde yoğunlaşması, meslek hayatında hızlı şekilde yükselmesine zemin hazırlamaktaydı. Bu yüzyılda memurlukta yükselmek isteyen genç kâtipler için hizmet içi eğitim almaları oldukça yaygın bir durumdu. Genç bürokratların eğitimi zanaatkârlardaki çıraklığa, aktif hizmetteki kâtiplerin örgütlenmesi loncalara benzemektedir³⁰. Duraklama ve gerileme dönemlerinde devletin genel yapısındaki arızalar eğitim sisteminde de kendini göstermiştir.

II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da bir takım yeniliklere gidilmiştir. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren batı tarzında yeni okulların açıldığı görülmektedir. 1845 yılında sıbyan mektepleri, rüştiye, darülfünun açılmış,

²⁹ VGMA. Defter no.198/0, /0012 /0089-0092; Defter no. 198/0, /0192 /1636=1638; Defter no. 532/0, /0061 /0; Defter no. 532/0, /0061 /0; Defter no. 532/0, /0061 /0; Defter no. 532/0, /0059 /0; Defter no. 198/0, /0028 /0209; Defter no. 200/0, /0250 /2134; Defter no. 2171/0, /0109 /0195; Defter no. 198/0, /0318 /2646; Defter no. 2010, /0134 /1368; Defter no. 532/0, /0058 /0; Kutu no. 419/0, Kutu Türü: Dolap Kutusu Kutu no:1066; Defter no. 198/0, /0316 /2638; Defter no. 198/0, /0316 /2640.

³⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Edit. Halil İnalçık-Donald Quataert). c.2, İstanbul 2004, s. 681.

1868’de ise mekteb-i ibtidaiye, rüştiye, idadi şeklinde yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Modern genel eğitim kurumlarının oluşturulmasında 1869 tarihli Maarifi-i Umumiye Nizamnamesi temel teşkil etmektedir³¹. Çünkü söz konusu nizamname ile eğitim çok parçalı yapıdan kurtarılmaya çalışılmış ve o tarihe kadar müstakil olarak yapılan eğitimdeki yenilik hareketleri Maarif-i Umûmiye Nizâmnamesi ile bütün ve planlı olarak devam etmiştir³². 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Türk Eğitim tarihinde en şümüllü düzenleme ve ıslahat hareketi olarak eğitim tarihimizdeki yerini almıştır³³.

Cami ve mescitlerde eğitim faaliyetleri yürütülmekle beraber, örgün eğitim, medreselerde yapılmaktaydı³⁴. Medreseler, cami ve mescitlerin isimleriyle adlandırılmakta ve kendi adlarına kurulan vakıflar sayesinde idame edilmekteydiler. Müderrisler, diğer dini görevleri gibi kadının arzı ve şeyhülislam’ın onayı ile tayin edilmektedir.

Erzincan’daki Eğitim Kurumları

XVI. Yüzyıl	XVIII-XX. Yüzyıllar
Atabek Medresesi	Eyne Bey Medresesi ³⁵
Dârü’l-İlm Medresesi	Ahmediye Medresesi
Kadı İftiharüddin Medresesi	Darü’l-İlm Medresesi ³⁶
Taharten Medresesi	Pervane Bey Medresesi ³⁷
Buk’a (ismi belli değil)	İftiharuddin Medresesi ³⁸
Melik Fahreddin	Taharten Bey Medresesi ³⁹

³¹1869 Maarif Umumiye Nizamnamesi’nin için bkz: *Meclis-i Tanzimat Defteri*, no 2, s. 221–245; *Düstur*, 1. Tertip, c. II, s. 184–219; *BOA. Y.EE.* 112/6.

³²Sadrettin Celal Antel, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1999, s. 449; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey, 1963, s. 251; Yaşar Baytal, “Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları”, *OTAM*, s. 11, Ankara, 2000, s. 29; Mîdhat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Yapısını Değiştiren Büyük Devrim: Tanzimat”, *Hayat Tarih Mecmuası*, sa. 10, (Ekim, 1976), s. 59.

³³Tayıp Duman, “Türkiye’de Eğitim Reformları Açısından Öğretmen Yetiştirme Sorunu”, *Erdem*, c. XII, S. 34, (Mayıs 1999), s. 92; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2001, s. 188–189; Yahya Akyüz, “17. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme ve Geliştirme Çabaları”, *Milli Eğitim*, sa. 144, (Ekim, Kasım, Aralık), 1999, s. 16; Bozkurt Güvenç, *History of Turkish Education*, Ankara, 1998. Cavit Binbaşoğlu, *Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Ankara, 1982, s. 141–142; Yahya Akyüz, “Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1991, s. 390. İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990, s. 24–29; Aytekin Halil, *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yöntemi*, Ankara, 1991, s. 45; Şefika Kurnaz, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kadınların Eğitimi”, *Milli Eğitim*, s. 143, (Temmuz-Ağustos-Eylül), 1999, s. 99; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* Vol. II, New York, 1977, s. 110; Ersoy Taşdemirci, “Türklerde Eğitim”, *Türk Düşünce Tarihi*, (haz. Hüseyin Gazi Topdemir), Ankara, 2001, s. 209; *Düstur*. 1. Tertip, c. II, s. 197. 1914 *Mekteb-i İbtidaiye Ders Müfredatı*, Maarif Vekâleti, İstanbul.

³⁴Ömer Demirel, “Anadolu Selçuklu Devleti’nde Medreseler”, *CÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi*, III, (1984), s.25–40.

³⁵*VGMA. Defter no. 198/0, /0122 /1073; Defter no. 198/0, /0036 /0277.*

³⁶1280–82 tarihlerinde bu medresenin 15908 kuruluş geliri vardır. Gelirleri Kelerîç ve Kertah köylerinin öşür gelirlerinden oluşmaktadır. Medresede müderris olarak Süleyman ve Cemaleddin ve Feyzullah Efendiler görev yapmaktadır. *VGMA. Defter no. 198/0, /0142 /1238; BOA. EV. d. 18823, s.7.*

³⁷*VGMA. Defter no. 198/0, /0190 /1628.*

³⁸Medresenin gelirleri Pikerîç, Karakilise, Pizvan, Ağcakend, mitini köylerinin öşür hâsılatı vakıf edilmiştir. Yıllık geliri 32281 kuruş 14 paradır. Müderrisleri Abdurrahman, Abdulhalim ve Ahmed Efendilerdir. Medresesinin bu seneye ait tamirat masrafı 1944 kuruş 24 paradır. *VGMA. Defter no.198/0, /0224 /1892; BOA. EV. d. 18823, s.12.*

Medresesi

Abdülkerim Medresesi	Hacı Mustafa Medresesi ⁴⁰
Ahmediye Medresesi	Ali Reis Medresesi
_____	Molla Ali Medresesi
_____	Hoca Ağazade Medresesi
_____	Cemaliye Medresesi
_____	Melik Fahreddin
_____	Medresesi ⁴¹
_____	Abdulkerim Bukası ⁴²
_____	Ağurlu Mehmed Efendi
_____	Buk'ası ⁴³
_____	Ahmediye Buk'ası ⁴⁴
_____	Eyne Bey Buk'ası ⁴⁵
_____	Ata Bey Medresesi ⁴⁶
_____	Nizamiye Medresesi ⁴⁷
Toplam:8	Toplam:18

Şehrinde 1530 da 5 medrese ve 1 buk'a bulunmakta idi. Bu medreselerin tamamı XX. yüzyılın başına kadar varlığını korumakla beraber 9 farklı medrese daha şehirde faaliyet göstermiştir. Benzer durum buk'alar içinde geçerlidir. 1530 da şehirde 1 buk'a bulunuyorken sonraki dönemlerde sayı 4'e çıkmıştır.

d) Zaviyeler (Tekke, Hangâh ve Dergâhlar)

Fiziki yapının oluşmasında ve İslamlaştırma faaliyetlerinde önemli bir müessesede zaviyelerdir. Anadolu Türk şehirlerinin kuruluş ve gelişmesinde, halkın dini inançlarının temsilcisi olan dervişlerin mesken olarak kullandıkları yerlerdir. Mahiyeti itibarıyla zaviye; şehir, kasaba köy ve yollar üzerinde kurulmuş olan tarikatlara mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı gelip geçen yolcuların bedava misafir edildiği mekânlardır⁴⁸. Tarihi gelişimi içinde

³⁹ Bu medreseye gelir olarak Mitini ve Vaskird köylerinin icar gelirleri vakıf edilmiştir. Yıllık geliri 22834 kuruştur. Medresede müderris olarak görev yapanlar; Osman, Yusuf, Raşid ve Sadık Efendilerdir. Medresenin gelir ve gideri denktir. *VGMA. Defter no. 488/0, /0 /0340; BOA. EV. d. 18823, s.14.*

⁴⁰ *VGMA. Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Kutu no. 13/0, Kutu Türü: Dolap Kutusu Kutu no:0074; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0195.*

⁴¹ Bu medresenin 1280 tarihinde müderrisi Şehabeddin Efendi'dir. Yıllık geliri 32069 kuruş 10 paradır. Gelir ve diğerleri denktir. *VGMA. Defter no. 198/0, /0154 /1342; BOA. EV. d. 18823, s.11.*

⁴² *VGMA. Defter no. 532/0, /0061 /0; buk'anın bir yıllık geliri 1455 kuruştur. İnce adlı mezranın rub' geliri buraya vakıf edilmiştir. Buk'a da Şevket ve Yusuf Efendiler ders vermektedirler. BOA. EV. d. 18823, s.21.*

⁴³ Bu buk'anın yıllık geliri 4285 kuruştur. Köşnigar-ı Büzürk, Sürbahan ve Vank'ın öşür gelirlerinden oluşmaktadır. Yıllık hâsılatı 4285 kuruş masrafı da aynı miktardadır. *BOA. EV. d. 18823, s.18.*

⁴⁴ Erzincan'da vaki Ahmediye buk'asının geliri Dink ve Karatuş köylerinin öşüründen oluşmaktadır. Yıllık 6.241 kuruş geliri vardır. Bu gelirden 2.000 kuruşu buk'anın tamirat masrafına harcanmıştır. Buk'a da muallim olarak Hafız Efendi görev yapmaktadır. *BOA. EV. d. 18823, s.9.*

⁴⁵ Erzincan'da vaki Eyne Bey Buk'ası geliri Brastik köyünün 3712 kuruş öşür gelirlerinden oluşmaktadır. Buk'a da Hoca Mehmed ve Hoca Mehmed Seyyid Efendilerdir. *BOA. EV. d. 18823, s.7.*

⁴⁶ Medresenin yıllık geliri 6.490 kuruş 9 paradır. Aynı miktar gideri vardır. *BOA. EV. d. 18823, s.18.*

⁴⁷ Medresenin yıllık geliri 6.490 kuruş 9 paradır. Aynı miktar gideri vardır. *BOA. EV. d. 18823, s.18.*

⁴⁸ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s.20-40.

ribât, hânkâh, buk'a, savma, düveyre, medrese, imâret, dergâh, tekke, tekye, Mevlevihâne, Kalenderhane gibi terimleri bir takım nüanslarla zaviye özelliklerini gösterirler⁴⁹.

XIII. yüzyıl Anadolu Türk tarihinin dini düşünce ve sosyal yapılanması bakımından önemli bir çağdır. Çünkü Anadolu'ya henüz yerleşen kişiler İslam Dünyasının çok çeşitli yönlerinden gelmişlerdir. Bağlı buldukları mezhepler ve kişiler ile geldikleri yörenin kalıtımını taşıyan inanç ve pratikleri çok muhtelifdir. Bu çağda Anadolu'da belli başlı tarikatlar olarak Kalenderilik ve Kalenderilikten ayrılan Haydarilik ve *Zümre-i Abdalan* veya *Rum Abdalları* denen bir dervişler taifesini temsil eden *Abdallık* mevcuttur⁵⁰. Bunlardan başka Halvetilik⁵¹, Kadirilik, Nakşîlik, Mevlevilik ve Ahiliği gibi tarikat ve sufi hareketleri Erzincan'da görmek mümkündür.

Zaviyelerin Dönemsel Durumları

XVI. - XVII. Yüzyıl⁵²

Mevlevihane Zaviyesi
Haydarihane Zaviyesi
Taharten Bey Zaviyesi
Kalenderhane Zaviyesi

XVIII. - XX. Yüzyıllar⁵³

İsmail Canbaba Dergâhı
Melik Salih Mevlevihanesi
Şeyh Ali Baba Zaviyesi
Gazi Seyyid Acebşir Zaviyesi⁵⁴

⁴⁹ Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *VD*, II (1942), s.279-304; Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *VD*, VII, (1968), s.60-61.

⁵⁰ Bilindiği üzere Abdallar ile ilgili ilk tabiri kullanan Aşıkpaşazâde dir. Kendi adıyla anılan tarihinde belirttiğine göre, XIII. yüzyılda Anadolu'da tanınmış dört taifeden birisi de "*Abdalan-ı Rum*" taifesiydi. Bkz. Aşıkpaşazâde, *Aşıkpaşazâde Tarihi* (nşr. Ali Beğ), İstanbul 1332, s.205. Rum Abdallarıyla ilgili birçok Osmanlı vakayinamelerinde bilgiler bulunmaktadır. İbn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman* (nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1983, c.II, s.92 gibi Oruç Beğ ve Neşri tarihlerinde bunların arasındadır. Anadolu abdallarının Kalenderi grubu içerisinde Vahdet-i Vücut telakkisine dayanan ince ve estetik bir tasavvuf felsefesi şeklinde olduğunu birçok araştırmacı belirtmiştir. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Ankara 1992, s.75-77; Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 1972; Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966; Ö.Lütfi Barkan, "İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *VD*, II, 1942, s.279-304; Süleyman Uludağ, "Abdal", *DİA*, c. 1, İstanbul 1988, s.59-61; Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşilik", *DİA*, c.5, İstanbul 1992, s.373-379; Fuat Köprülü, "Bektaş", *İA*, c.2, İstanbul 1993, s.461-464.

⁵¹ Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, c. 15, İstanbul 1997, s.393-395; Anadolu'da Halveti tarikatının önemli öncülerinden Pir Muhammed Bahaeddin Erzincani Halveti için bkz. Necdet Okumuş, *Pir Muhammed Bahaeddin Erzincani Halveti Makâmâtü'l-Ârifin ve Maârifü's-Sâlikîn*, İstanbul 1992. Ayrıca bkz. Diğer tarikatlar için bkz. *BOA. TD. 60, 397, 190, MAD. 5152. s.302-432; DH. İD. 37-2/3; C.EV.42/3120, 176/8761, 229/11420, 346/17556; DH. İD.422/21354, 524/26493 vb.* Keleriç köyünde Şeyh Abdülkerim Efendi'nin ziraat yaptığı 12 adet tarla, kendisinin Halvetiye tarikatı şeyhlerinden olması ve Padişaha dua etmesi sebebiyle vergi muafiyetine sahipti. Aynı durum Kertah köyünde bulunan Şeyh Abdi Efendi için de uygulanmıştır. Abdi Efendi de Halvetiye tarikatı şeyhlerinden olduğundan ve padişaha dua ettiğinden bahçesi avârizdan muaf tutulmuş ve haneye dâhil edilmemişti. "*Ziraat-i Şeyh Abdülkerim Efendi tarla 12 tarik-i Halvetiye-i meşayih-i kiramdan olmağla karye-i mezburede olan toprağı padişah-ı İslama dua etmekle üzerine muafiyet ile kayd olmuştur.*" *MAD. 5152, s. 386.* "*Şeyh Abdi Efendi müşarun ileyh tarik-i Halveti meşayihinden olub duasından ümid eda olunacak kimesne olmak ile bağçesi avariz yeri olmadığı ecilden haneye dâhil değildir.*" *BOA. MAD. 5152, s. 390.*

⁵² *BOA. TD. 199, 60, 387, 168, MAD. 5152; KKA. TD.40.*

⁵³ *Vakıflar Arşivi Defter no.578/0, sayfa no.0282, /0099/1; defter no.198/0, sayfa no.0012, sıra no. 0085; Defter no.198/0, /0144 /1254; Defter no.532/0, /0059 /0; Defter no.198/0, /0078 /0717; Defter no. 198/0, /0100 /0899; Defter no. 198/0, /0122 /1073; Defter no. 198/0, /0062 /0583; Defter no. 2171/0, /0199 /0191; Defter no. 198/0, /0026 /0200; Defter no. 198/0, /0068 /0629-0633; Defter no. 198/0, /0206 /1753-1767; Defter no. 2171/0, /0109 /0191.*

Pir Ömer Zaviyesi
 Uğurlu Mehmed Bey zaviyesi
 Üryan Şeyh Zaviyesi
 Veled Bey Zaviyesi
 Ahi Ayna Bey Hankahı
 Hoca Ağa Hankahı
 Tur Ali Baba Zaviyesi
 Acepşir Gazi Zaviyesi⁵⁶
 İslam Şeyh Zaviyesi
 Kara Abdal Zaviyesi
 Abdulkadir Geylani Tarikatı

Halvetiye Tarikatı
 Şeyh İsak Zaviyesi
 Bektaşî Tekkesi
 İsmail Canbaba Dergâhı
 Kara Murat Zaviyesi
 Mevlana Ali Zaviyesi
 İslam Şeyh Zaviyesi
 Ağça Şeyh Zaviyesi
 Ahmed Beki Zaviyesi

Bozlak Zaviyesi
 Şeyh Çelebi Mahallesi Zaviyesi
 Eyne Bey Zaviyesi
 Şeyh Şerafeddin Zaviyesi
 Haydarhane Zaviyesi⁵⁵
 Tur Ali Baba/Tur Baba Zaviye
 Mehmediye Zaviyesi
 Şeyh Hasan Zaviyesi
 Pir Ömer Dede Zaviyesi
 Şeyh İsak Zaviyesi⁵⁷
 Şeyh Hayyat Vehbi Dergâhı veya Terzi
 Baba Dergâhı
 Şeyh Mustafa Fehmi Efendi Dergâhı
 Halil İbrahim Sükûti Baba Dergâhı
 Şeyh Çelebi Mahallesi Mevlevihanesi
 Çoban İlyas Zaviyesi
 Kalenderhane Zaviyesi
 Kuşçuk Veli Zaviyesi
 Şeyh Mahmud Zaviyesi
 İslam Şeyh Zaviyesi
 Ekmekçi Şeyh Zaviyesi
 Kadiri Dergâhı
 Kara Abdal Zaviyesi⁵⁸

Bütün Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Erzincan'da da çok sayıda zaviye ve türvelerinin varlığından haberdarız. Bu zaviyelerin bir kısmının “zaviye-i mezbur kadîmdendir” tabirinden de anlaşıldığı üzere Osmanlı öncesi döneme ait olduğu görülmektedir. Erzincan'da XVI. yüzyılda görülen birçok zaviye, tekke, dergâh ve tarikat sonraki dönemlerde de varlığını devam ettirmiştir. Bölgede, XVI-XVII. yüzyılda heterodoks nitelikli tarikatların daha yaygın olduğu, bu durumun giderek Ortodoks İslam çizgideki tarikatlara doğru yöneldiği anlaşılmaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olduğu ilk dönemlerde birçok yerleşim yerinin boş ve haraplıdır. Erzincan, Kemah, Bayburt ve Kelkit'e ait ilk dönem tahrir defterlerinde bu durum oldukça açık şekilde görülmektedir⁵⁹.

⁵⁴ Erzincan'da vaki bu zaviyenin yıllık geliri 5831 kuruştur. Haşhaşi köyünün oşür gelirleri vakıf edilmiştir. VGMA. Defter no.532/0, /0060 /0; BOA. EV.d. 18823, s.11.

⁵⁵ BOA. C.EV. 229/11420.

⁵⁶ Cızzını köyünde sadât-ı kiramdan Seyyid Aceb Şir Gazi'nin türbesi olduğundan köyün Müslüman halkı buraya hizmet ettiklerinden avarız hanesine dâhil edilmemişti. “Karye-i Cızzını'da medfun olan Seyyid Aceb Şir Gazi kuddise's-sırrahunun asitanesine Karye-i mezbur reyalarının Müslümanları hizmet etmek üzere haneye dâhil olmayub zimmileri bir hane ile tahrir olunmuşdur.”, aynı şekilde Seyyid Aceb Şir Gazi'nin soyundan olan ve Kızucan Sancağı'nın kadısı olan Mahmud Efendi'ye ait bir hane de bulunmaktaydı. Bunlardan başka Aceb Şir Gazi'nin dervişleri de burada ikamet ettiklerinden onlar da vergiye dâhil edilmemişti. “Hane-i Mahmud Efendi Kadı-i Kızucan müşarun ileyhin ecdad-ı 'ızamı Seyyid Aceb Şir Gazi evladından olub hane-i avarızdan muaf olmak üzere deftere kayd olundu.”, BOA. MAD. 5152, s.423–424.

⁵⁷ VGMA. Defter no. 2171/0, /00866 /0137; Kutu no. 11/3, Kutu Türü: Dolap Kutusu Kutu no:0069/3; Defter no. 2171/0, /0133 /0297; Kutu no. 11/3, Kutu Türü: Dolap Kutusu Kutu no:0069/3; Defter no. 198/0, /0270 /2273; Defter no. 419/0, /0 /0941; Defter no. 2171/0, /0124 /0256; Defter no. 2171/0, /0109 /0191; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 198/0, /0282 /2628.

⁵⁸ Kara Abdal Zaviyesi Ağgi köyündeki Bektaşî tarikatına bağlıdır. BOA. BEO. 42/3120, C.EV. 176/8761.

⁵⁹ BOA. TD. 60, 387, 168, 154, 966. vb.

Defterlerde, bazı köylerin yanlarında, terkedilmiş veya yerleşilmemiş anlamına gelen “virane” veya “harap” kayıtları yazıldığı görülmektedir. Harap ve viran köylerin fazla oluşunun en önemli sebebinin, Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Akkoyunlu beyleri arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesi⁶⁰ ve tarihe Kızılbaş Fetreti olarak geçen toplumsal olaylar (Celali isyanları) olduğu söylenebilir.⁶¹ Sonuncusu bilhassa kırsal kesimde olan reyanın toplu bir şekilde yerini ve yurdunu terk etmesine neden olmuştur⁶². 1611 senesine ait kayıta bölgenin içinde bulunduğu durum şöyle özetlemektedir; “Erzurum’un reyası celâli şerrinden ve kızılbaş havâlinden ve zûlm-ı zulmaniden perakende olduğundan gayri ekseri helâk olmuştur”⁶³.

XVI-XVII. yüzyıllar süresince bölgenin içinde bulunduğu toplumsal meselelere rağmen aralıksız iskân, imar ve şenlendirme faaliyetlerinde bulunulmuştur. Şenlendirme faaliyetlerinin kısa bir zaman içerisinde ikmal edilememiş, hatta bu faaliyetlerin incelenen dönem boyunca devam etmiştir. Defterlerde; 30–40⁶⁴ yıl veya 40–50⁶⁵ yıldır “harap ve hali kalıp” terimiyle köyün durumu belirtildikten sonra, imar işlerinin yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu sebepten Erzincan-Kelkit arasında yol boyunca birçok zaviyenin “muhavvif derbend ve memerr-i nâs” yani dar boğaz ve geçit mevkilerinde kurulduğu anlaşılmaktadır⁶⁶.

Netice itibarıyla, incelenen dönem içerisinde Erzincan ve havalisinde zaviyelerin, özellikle virane ve terk edilmiş yerlerin yeniden iskânı, taşrada emniyet ve konaklama görevini ifa etme gibi iskâna dair önemli görevlerinin yanı sıra bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında etkili olmuştur. Kazada, çoğu Osmanlı öncesine ait, birçok köyün yeniden ihyası (şenlendirilmesi) ve bölgenin Türkleşmesine bu zaviyeler sayesinde olmuştur.

e) Hamamlar

Geçmiş oldukça eskilere dayanan hamamlar, İslam medeniyetinin vazgeçilmez unsurlarındandır. Temizliğe önem veren İslam dinin etkisiyle hamam yapımına ehemmiyet verilmiştir⁶⁷. Vakıflar sayesinde varlıklarını devam ettiren bu kuruluşlar, sadece yıkanma odaları olarak değil, aynı zamanda yorgunluğun giderildiği dinlenme mekânları olarak ta hizmet görmüşlerdir. İslam medeniyeti içerisinde hamamı bir kültür olarak geliştiren Osmanlı toplumu olmuştur. Nitekim incelenen belgelerde Erzincan şehrindeki hamamların tamamı Osmanlılar tarafından inşa edilmiştir. Şehirdeki hamamla ilgili ilk kayıt 1530 tarihine aittir. Bu evkaf defterinde şehirde 3 hamamın varlığını öğrenmekteyiz.⁶⁸ Evliya Çelebi de hamamların

⁶⁰ M. Halil Yınanç, “Akkoyunlular”, *İ.A.*, c.1, İstanbul 1993, s.251–270.

⁶¹ “...ba’zı muhavvif derbend ve memerr-i nâsta vâki olan kurâda kadîmden zaviyeler vaz olunub ahali Kızılbaş fetratında perâkende olup gitmek ile kura ve zevâyâ hâlî ve hârab kalup...” *BOA. TD.* 199, s. 3–4, 59.

⁶² Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, İstanbul 1975, s.446.

⁶³ *BOA. MAD.* 3260, s.120.

⁶⁴ 1642 tarihli defter kaydında Pöske Köyü’nün iskâna açılmasıyla ilgili “karye-i mezbur Erzincan ile Kelkit arasında Ağcadağ dimekle maruf derbendin ağzında vaki olup ihtilaller sebebiyle zaman zaman harab ve viran olup otuz-kırk seneden berü hali harap ve viran olan mezkûr karyeye aşiret reyasında kimesneler meskûn olup avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf...” kayıttan devletin şenlendirme gayreti içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Benzer ihya durumları için bkz. *BOA. MAD* 5152 s. 639, 651, 641–642.

⁶⁵ *BOA. TD.* 199, s.4–5

⁶⁶ *BOA. MAD.* 5152, s.643, *TD.* 199, s.84–91.

⁶⁷ Osman Ergin, *Türk Şehir Hayatında İmaret Sistemi*, İstanbul 1939, s.42–43; Semavi Eyice, “Hamam”, *DİA*, XV, s.402–434.

⁶⁸ *BOA. TD.* 199, s.30–31

en meşhurları Pir Kalem ile İskender Bey Hamamları olarak ifade ettiğine göre hamam sayısı ikiden fazladır ⁶⁹.

Pir Kalem hamamıyla ilgili kayda 1642 tarihli defterde rastlamaktayız. “*Hammam-ı Pir Kalem der mahalle-i mezbur. Haliya der tasarruf-ı Yusuf ve Ahmed an evlad-ı Pir Kalem. Zikr olunan hammam Pir Kalem nam kimesne mukaddema kendü malıyla bina idüb ve evladına ve evladı mutasarrıf oldukda ceddine vakf idüb nice sene cibayet oldukca kendü ve ba'de'l-memat evlad-ı mutasarrıflar iken Ferruḫşad Beğ-oğlu Mehmed Beğ nam kimesne ba'dehû zabt ve Ali Paşa'ya verüb ol-vechile birkaç sene zabt olunub ba'dehû mezbûran Yusuf ve Ahmed Pir Kalemin evladından olub ve hammam-ı mezbûr cediti Pir Kalemin kendüsüne ve evladına vakf olunduğu beyan idüb ve hakkı olduğun hüccet idüb kimesnenin malı olmadığı ve hammam-ı mezburu her vechile Pir Kalemin evladına vakf olduğu zahir olub ber muceb-i hüccet-i şer'iyye hala müceddeden tahriri ferman olunan hane defterine kayd olundu*” şeklindedir ⁷⁰. 1803 senesine ait diğer bir kayıta ise Çadırcı Hacı Bey Hamamından bahsedilmektedir. ⁷¹ Bunun yanı sıra 1904 senesinde Yüzbaşı Fuad'ın belirttiğine göre şehirde 6 hamam bulunmaktadır. ⁷²

f) Çeşmeler

Su ve çeşmelerin insan hayatındaki önemini yanı sıra, Osmanlı toplum hayatındaki izlerini de belirgin bir şekilde görmek mümkündür. Osmanlı toplumunda su getirmek veya çeşme yaptırmak, dini bir kültürün uygulanan yaygın bir göstergesidir. Bu vesileyle Osmanlı toplumunun her seviyesinden bulunanlar su getirmek veya çeşme yapmak gayreti içerisinde olmuşlardır. Erzincan şehri ve toplumu da benzer hassasiyeti göstermiştir ⁷³.

Erzincan Şehri kurulduğu mevki itibariyle Karasu Nehri'nin hemen yakınında, Vaskird ve Geçit Çaylarının Karasuya bağlandığı alanın içerisinde bulunmaktadır. Batıda Vaskird Çayı, doğuda Geçit Suyu Erzincan şehrinin su kaynakları oluşturmaktaydı. Karasu Irmağı, Geçit ve Vaskird Çayları sulama maksadıyla, yalnızca Vaskird Çayı ise içme amaçlı kullanıldığı belgelere de yansımıştır. Vaskird Çayı, Erzincan Şehri'nin kuzeyinde ovanın ortasında kurulmuş Erzincan şehrine göre periyodik olarak yükselen bir mevkide dağlık bölgeden kaynaklanmaktadır. İlk tarihlerden itibaren Erzincan şehrinin suyu bu çaydan sağlanmıştır.

Devlet şehre suyun getirilmesi, çeşmelerin bakımı meselesinde hassas davranmış ve bu işle uğraşanları avarız vergisinde muaf tutmuştur. “*Bu mahalle gelince kasaba-i Erzincan'ın sipahiyân ve yeniçeriyân ve cebeci ve topcu ve zuamadan ve erbâb-ı timar ve zuema ve mustahfizân ve sayir askerîden gayri dirliksiz Müslümanlar dahi kasaba-i mezbûrede carî olan çeşmelerin umûmen dağdan gelen su yerlerin kendü mallarıyla pak ve tathiri ve kasabada carî olan çeşmelerin umûmen susuz komamak üzere hane-i avârizdan muaf olduklarına mukayyed ve muafnâme-i hümayun ibraz idüb ve üzerlerine edâsı lazım gelen hizmetlerin edâ eden muafların muafiyetleri ibka oluna deyu ferman buyurulmağla ber müceb-*

⁶⁹ Seyahatname, II. s. 377.

⁷⁰ BOA. MAD. 5152, s. 304.

⁷¹ VGMA. Defter no. 532/0, /0059

⁷² Fuad, 1904 Erzincan Planı.

⁷³ Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara 2000, s.81.

i ferman-ı âli üslub-ı sabık üzere üzerlerine lazım gelen hizmetleri edâ etmezlerse hane-i avâızları cânib-i mirîden tahsil olunmak şurutuyla muafiyetleri kayd olundu".⁷⁴

1864 tarihli bir kayıta Vaskird civarında bulunmuş olan suyun Erzincan'a getirilmesine devam edilmesi ve selden zarar gören bentlerin tamir edilerek yeni büzler döşendiği görülmektedir.⁷⁵ 1823 tarihli belgede ise şehirde su işlerinde sorumlu suyolcularının tayin edildiği belirtilmiş ve çeşme, hamam, cami ve mescitlerde suyun düzenli olarak akıtılması 1 Müslim ve 1 gebran 2 suyolcusu görevlendirilmiş ve bunlara *hunta*, *şair* ve *ispence* gelirlerinden yıllık 5.000 akçe gelir bağlanmıştır.⁷⁶ 1888'de ise Vaskird Suyunun taşması sonucu önceden döşenmiş olan suyollarının zarar gördüğü bu sebepten dolayı yeni borular döşeyerek şehre ve çeşmelere su getirilmiştir.⁷⁷ Bu tarihte 2 çeşme Müslüman ve 2 çeşmede Hıristiyan mahallesine inşa edilip devamlı su akıtılması temin edilmiştir. XVIII-XIX. yüzyıllarda Erzincan'da üç çeşmenin ismi belirlenmiş; Süleyman Efendi Çeşmesi(Cami-i Kebir Mah),⁷⁸ Solak/Sulakoğlu Çeşmesi(Çukur Mah)⁷⁹ ve Hacı Veli Çeşmesi(Şancı Çelebi Mah)dir.⁸⁰ Hatta şehirde içme-sulama maksatlı vakıf kuyuları da bulunmaktadır.⁸¹ Erzincan'da bulunan çeşmeler banilerinin ismiyle anılmaktaydı.

Osmanlı şehirlerinin hemen hemen tamamında bulunan çeşmeler genellikle cami, mescit, medrese, mektep, kışla, çarşı, pazar, meydan, hamam, konak gibi evlerin içerisinde olmak üzere toplumun faydalanması için en uygun yerlerde bulunmaktaydı. Ayrıca mahalle çeşmelerinde mahallenin tam ortasında, tüm mahallilerin kolayca ulaşabileceği yerde yapılmıştı.

g) Dârüşşifa ve Aşevleri

Dârüşşifa: hastane, tımarhane mukabili kullanılan bir ıstılahtır. Dârüşşifalar eskiden hastane olmakla beraber tıp dershanesi hükmündeydiler.⁸² Erzincan'da 1881'de Dârüşşifa'ya rastlanmıştır.⁸³ İmarat sistemi içerisinde önemli bir hususiyeti bulunan aşevleri ise, kurulduğu bölgede ihtiyaç sahiplerine günlük işlerini sağlardı. Erzincan'da 1864'de Hacı Mehmet Ağa tarafından fakir ve ihtiyaç sahipleri için aş evi kurmuştu. Bu aş evi için Vaskird Köyü'nde bir bab asiya kirası ile arazinin icarı bağlanmıştır. Binanın tamiri için 7500 kuruş, pişirilen aş için ise 18000 kuruş harcanmıştır.⁸⁴

SONUÇ

Malazgirt zaferinden sonra Mengücek Beyliğinin kurulması ile beraber Türk hâkimiyetine giren Erzincan, bu tarihten itibaren Türk-İslam kültürünü yansıtan birçok eserler

⁷⁴ BOA. MAD. 5152, s. 334.

⁷⁵ BOA. A.MKT. MHM. 317/3.

⁷⁶ BOA. C.BLD. 112/5576.

⁷⁷ BOA. Y.A. HUS. 196/42, 1.

⁷⁸ VGMA. Defter no. 532/0, /0060.

⁷⁹ VGMA. Defter no. 532/0, /0058.

⁸⁰ VGMA. Defter no. 532/0, /0061.

⁸¹ Hoca Bey mahallesindeki vakıf kuyunun tamiri için şehrin yakınında bulunan bir kısım arazinin icar parası bağlanmıştır. BOA. EV. d. 18823, s.13.

⁸² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, s.404.

⁸³ VGMA. Defter no. 2171/0, /0109 /0187.

⁸⁴ BOA. EV. d. 18823, s.15.

inşa edilmiştir. Bu süreç içerisinde bu eserler kurucularının tesis ettiği vakıflar ile hizmetlerini yürütmektedirler. Erzincan'da camii ve mescit vakıflarını en fazla kurulan vakıfları olduğu görülmektedir. Bunlara ilaveten eğitim kurumları, zaviyeler, hamam, çeşme, darüşşifa ve aşevi gibi vakıflar da göze çarpmaktadır. Erzincan Anadolu'da bulunan diğer Türk-İslam şehirlere ait tipik unsurları bünyesinde barındırmaktadır.

Bir kaçını dışında oldukça iptidai yapı malzemeleriyle inşa edilen yukarıda ifade edilen mekânların hemen hemen hiç biri günümüze ulaşmamıştır. Erzincan'da abidevi olarak nitelendirilecek bir yapı yoktur. Geçmişten bu güne ulaşan, Evliya Çelebi'nin bahsettiği kalenin yıkık duvarları, yine harabe haline dönmüş bir hamam, bunun yanı sıra kırsalda yüksek mevkilerde mezar kitabeleri, birkaç cami, kilise veya köy konaklarından ibarettir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İstanbul.

BOA.TD. 60, 190, 199, 387, 397, 168, 154, 966.
BOA.EV. d. 18840, 18823, 22820, 24976, 18840, 19696, 20812, 23108, 24976, 28941.
BOA.D.MKF. 27448;
MAD.5152, 6442.
BOA.Y.EE. 112/6.
BOA.C.EV.229/11420;176/8761; C.EV.42/3120;176/8761;229/11420;346/17556.
BOA.BEO. 42/3120,
DH. İD. 37–2/3; 422/21354, 524/26493
BOA.MAD. 3260 ; 5152.
BOA.A.MKT. MHM. 317/3.
BOA.C.BLD. 112/5576.
BOA.Y.A. HUS. 196/42, 1.
BOA.A. MKT. MHM. 358/2; A. MKT. MHM. 343/48.belge.2. (6 Haziran 1865),
343/48.belge.5.(22 Eylül 1865), 343/48.belge.4. (12 Temmuz 1865).
BOA.DH. MKT. 2758/45.
KKA.TD.40.

Milli Kütüphane. Ankara.

Antakya Şeriye Sicili; 1 104/30, 251/84, A.Ş.S 3 51/31, A.Ş.S 8 30/18, 94/69, A.Ş.S 9
188/122.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Ankara.

VGMA. Defter no. 608/1, /0232, /0251 ; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no.
532/0, /0061; Defter no. 532/0, /0058; Defter no. 532/0, /0060; Defter no. 608-1/ 0232/0251;
Defter no. 532/0, /0059 VGMA. Defter no. 200/0256 / 2176; Defter no. 198-0, / 0162 / 1399;
Defter no. 198-0/ 0176 / 1512; Defter no. 198-0, / 0128 / 1109; Defter no. 198/0, /0318
/2653; Defter no.198/0, /0164 /1412; Defter no.198/0, /0224 /1892; Defter No.198/0, /0058
/0549–0564; VGMA. No.198/0, /0014 /0104–0116; Kutu no. 10/0, Kutu Türü: Dolap Kutusu
Kutu no:3146; Defter no. 200/0, /0062 /0583; Defter no. 532/0, /0061 /0; Defter no. 198/0,
/0108 /0959; Defter no. 198/0, /0316 /2628; Defter no. 200/0, /0064 /0601; Defter no. 532/0,
/0060 /0; Defter no. 198/0, /0166 /1437; Defter no. 198/0, /0318 /2646; Defter no. 200/0, /0194
/1673; Defter no. 218/0, /0204 /1621; Defter no. 198/0, /0316 /2634; Defter no. 532/0, /0058
/0; Defter no. 532/0, /0060 /0; Defter no. 198/0, /0330 /2736; Defter no. 200/0, /0074 /0673;
Defter no. 532/0, /0059 /0; Defter no. 532/0, /0059 /0; Defter no. 198/0, /0162 /1411; Defter
no. 198/0, /0134 /1168; Defter no.200/0, /0214 /1848; Defter no. 532/0, /0059 /0; Defter no.
198/0, /0126 /1105 ; Defter no. 2171/0, /0186 /0500; Defter no. 198/0, /0092 /0830; Defter no.
198/0, /0006 /0045; Defter no. 200/0, /0226 /1934 ; Defter no.198/0, /0012 /0089–0092; Defter
no. 198/0, /0192 /1636=1638; Defter no. 532/0, /0061 /0; Defter no. 532/0, /0061 /0; Defter no.
532/0, /0061 /0; Defter no. 532/0, /0059 /0; Defter no. 198/0, /0028
/0209; Defter no. 200/0, /0250 /2134; Defter no. 2171/0, /0109 /0195; Defter no. 198/0, /0318
/2646; Defter no. 2010, /0134 /1368; Defter no. 532/0, /0058 /0; Kutu no. 419/0, Kutu Türü:
Dolap Kutusu Kutu no:1066; Defter no. 198/0, /0316 /2638; Defter no. 198/0, /0316 /2640;
Defter no. 198/0, /0122 /1073; Defter no. 198/0, /0036 /0277. Defter no. 198/0, /0142 /1238;
Defter no. 198/0, /0190 /1628. Defter no. 488/0, /0 /0340; Defter no. 2171/0, /0109 /0187;

Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Kutu no. 13/0, Kutu Türü: Dolap Kutusu Kutu no:0074; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0195. Defter no. 198/0, /0154 /1342; Defter no. 532/0, /0061 /0; Defter no.578/0, sayfa no.0282, /0099/1; defter no.198/0, sayfa no.0012, sıra no. 0085; Defter no.198/0, /0144 /1254; Defter no.532/0, /0059 /0; Defter no.198/0, /0078 /0717; Defter no. 198/0, /0100 /0899; Defter no. 198/0, /0122 /1073; Defter no. 198/0, /0062 /0583; Defter no. 2171/0, /0199 /0191; Defter no. 198/0, /0026 /0200; Defter no. 198/0, /0068 /0629=0633; Defter no. 198/0, /0206 /1753–1767; Defter no. 2171/0, /0109 /0191; Defter no.532/0, /0060 /0; Defter no. 2171/0, /00866 /0137; Kutu no. 11/3, Kutu Türü: Dolap Kutusu Kutu no:0069/3; Defter no. 2171/0, /0133 /0297; Kutu no. 11/3, Kutu Türü: Dolap Kutusu Kutu no:0069/3; Defter no. 198/0, /0270 /2273; Defter no. 419/0, /0 /0941; Defter no. 2171/0, /0124 /0256; Defter no. 2171/0, /0109 /0191; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 2171/0, /0109 /0187; Defter no. 198/0, /0282 /2628.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ahmet Yaşar Ocak, “Bektaşilik”, *DİA*, c.5, İstanbul 1992.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Ankara 1992
- Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, İstanbul 1975.
- Alpaslan Ceylan, “1988 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması” *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2000.
- Aşıkpaşazâde, *Aşıkpaşazâde Tarihi* (nşr. Ali Beğ), İstanbul 1332.
- Halil Aytekin, *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yöntemi*, Ankara, 1991.
- Bahaeddin Yediıldız, “Müesseseler-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”, *VD*, sa. 15, Ankara 1982.
- _____, “Vakıf”, *İA*, c.13, İstanbul 1986.
- _____, “XVIII Asır Türk Kültür Varlıklarının İktisadi Boyutu”, *VD*, s. 18, Ankara 1984.
- Bozkurt Güvenç, *History of Turkish Education*, Ankara, 1998.
- Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- Cavit Binbaşoğlu, *Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Ankara 1982.
- Doğan Kuban, “Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *VD*, VII, (1968).
- Düstur*. 1. Tertip, c. II, s. 197.
- Ersoy Taşdemirci, “Türklerde Eğitim”, *Türk Düşünce Tarihi*, (haz. Hüseyin Gazi Topdemir), Ankara, 2001
- Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 1972.
- _____, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966.
- _____, “Bektaş”, *İA*, c.2, İstanbul 1993.
- _____, “Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarih Tekâmülü”, *VD*, c.II, Ankara 1942.
- Hasan Yüksel, “Vakıf Müsadere İlişkisi (Şam valisi Süleyman Paşa)”, *Osmanlı Araştırmaları XII*, İstanbul 1992.
- İbn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman* (nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1983, c.II.
- İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790–1840)*, Ankara 1985.
- İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2001.
- İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara 1990.
- İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520–1566)*, Ankara 1990.
- Kenan Ziya Taş, “Erzincan Câmî ve Mescitleri, 1690–1730”, *OTAM*, sa. 5, Ankara 1994.

- M. Halil Yınanç, “Akkoyunlular”, *İ.A.*, c.1, İstanbul 1993.
- Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, s.404.
- Midhat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Yapısını Değiştiren Büyük Devrim: Tanzimat”, *Hayat Tarih Mecmuası*, sa. 10, (Ekim, 1976).
- Nazif Öztürk, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Türkler*, c.10, Ankara 2002.
- Necdet Okumuş, *Pir Muhammed Bahaeddin Erzincani Halveti Makâmâtü’l-Ârifin ve Maârifü’s-Sâlikîn*, İstanbul 1992.
- Osman Ergin, *Türk Şehir Hayatında İmarat Sistemi*, İstanbul 1939.
- Ömer Demirel, “Anadolu Selçuklu Devleti’nde Medreseler”, *CÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi*, III, (1984).
- _____, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara 2000.
- _____, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara 2000, s.81.
- Ömer L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *VD*, II (1942).
- _____, “Osmanlı İmparatorluğunda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İFM*, c.XXIII, sa.1–2, İstanbul 1962–1963.
- Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey, 1963.
- Sadrettin Celal Antel, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1999.
- Semavi Eyice, “Cami”, *DİA*, c.5, İstanbul 1993.
- _____, “Mescit”, *İA*, c.8, İstanbul 1993.
- Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* Vol. II, New York, 1977.
- Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Edit. Halil İncalçık-Donald Quataert). c.2, İstanbul 2004.
- Süleyman Uludağ, “Abdal”, *DİA*, c. 1, İstanbul 1988.
- _____, “Halvetiyye”, *DİA*, c. 15, İstanbul 1997.
- Şefika Kurnaz, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kadınların Eğitimi”, *Milli Eğitim*, s. 143, (Temmuz-Ağustos-Eylül), 1999.
- Şükrü Sönmezer-Selçuk Seçkin, “İstanbul Mescitleri”, *Türkler*, c.12, Ankara 2004.
- Tayip Duman, “Türkiye’de Eğitim Reformları Açısından Öğretmen Yetiştirme Sorunu”, *Erdem*, c. XII, S. 34, (Mayıs 1999).
- Yahya Akyüz, “17. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme ve Geliştirme Çabaları”, *Milli Eğitim*, sa. 144, (Ekim, Kasım, Aralık), 1999.
- _____, “Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1991.
- Yaşar Baytal, “Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları”, *OTAM*, s. 11, Ankara, 2000.
- 1914 *Mekteb-i İptidaiye Ders Müfredatı*, Maarif Vekâleti, İstanbul.